

Overgenomen uit: Begijnhofkrant 38 (2012) 2-4

EEN EXPOSITIETROON ONDER DE LOEP GENOMEN

Marie-Paule Peeters

Een prachtige, uit lindehout gesneden engelentroon, verzilverd en verguld, van de Broederschap van het Venerabel in de Turnhoutse Sint-Pieterskerk is sinds kort in langdurig bruikleen aan het Begijnhofmuseum gegeven. TRAM 41 startte in samenwerking met de Vrienden van het Begijnhof met een conservatie- en restauratieproject voor dit kunstwerk. Vanaf 1 juni kon op Twitter de aanvang van de restauratie stap voor stap worden gevolgd. Op 6 juni werd melding gemaakt van een net ontdekte inscriptie onder de tabor: W. en J. Lenaerts/Turnhout/restoratie/1962. 50 jaar later werd die nog eens grondig overgedaan door Toon Van Campenhout van ChromArt.

Toon Van Campenhout (°1979) studeerde conservatie/restauratie aan de Hogeschool Antwerpen. In 2004 behaalde hij er een meestergraad in de polychromie als specialisatie. Na zijn opleiding volgde hij een vervolmingsstage aan het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) in Brussel. Het verslag van zijn bevindingen en interventies leest u verderop in Begijnhofkrant [38 (2012) 5-7].

Broederschap van het Venerabel

In 1246 werd op vraag van augustines Juliana de Mont-Cornillon en de ‘inclusebegijn’ Ève de Saint-Martin in Luik het feest van het H. Sacrament ingesteld. In 1264 breidde Paus Urbanus IV deze feestdag uit over de hele kerk. De invoering van dit feest is de oorsprong geweest van de uitstellingen van en zegeningen met het H. Sacrament, van processies, alsook van broederschappen onder deze naam. De stichtingsdatum van de Turnhoutse Gilde of Broederschap van het Allerheiligste Sacrament des Altaars – ook het Eerbiedwaardig of Venerabel Sacrament of kortweg het Venerabel genoemd – is niet precies bekend. Zeker is dat deze gilde in de 15de eeuw reeds bestond en doorheen de eeuwen tijden van bloei en verval heeft gekend. Na de Tachtigjarige Oorlog werd de Broederschap, omwille van verloren bewijsstukken en algemene verslapping, heropgericht in 1644. Op vraag van de leden werd ze op 1 december 1744 bevestigd door de vicarissen van het openstaande bisdom Antwerpen¹.

Foto 1: Expositietroon toegeschreven aan Walter Pompe, ca. 1744, Turnhout, Sint-Pieterskerk(foto: KIK M62943, 1972).

De taak van de gilde was de openbare hulde en aanbidding van het Allerheiligste Sacrament beoefenen en bevorderen¹. De Broederschap had en heeft nog steeds haar eigen altaar in de zuidelijke dwarsbeuk van de Sint-Pieterskerk². Op dat altaar prijkte – en dit nog in 1972, zoals blijkt uit Foto 1 – een expositietroon, waarin op bepaalde tijden een monstrans zichtbaar werd uitgesteld met het oog op de aanbidding van het Allerheiligste. Een monstrans is een versierd gouden of zilveren liturgisch vaatwerk met een ronde (in het geval van een zonnemonstrans) of cilindervormige (in dit geval gaat het om een toren- of cilindermonstrans) glazen opening of theca, waarin de geconsacreerde hostie zichtbaar wordt uitgesteld. De monstrans als liturgisch voorwerp heeft zijn ontstaan te danken aan de toenemende verering voor de eucharistie in de middeleeuwen en de instelling van het liturgisch feest van Sacramentsdag, eerst in het prinsbisdom Luik in 1247 en daarna, in 1264, voor de hele kerk³. Een eerbetoon aan het Lichaam van Christus buiten het kader van de eigenlijke misviering. De publieke uitstelling van de eucharistie kende evenwel pas haar hoogtepunt vanaf de contrareformatorische periode na het concilie van Trente (1545-1563), toen onder invloed van de jezuiten het “lof”, een publieke uitstelling van de eucharistie die gepaard ging met devotiezangen en -gebeden, besloten door een zegening van de gelovigen met het H. Sacrament, een wijdverspreide devotiepraktijk werd. Vermits de gelovigen zelden de communie ontvingen en aan de eucharistieviering zelf niet actief deelnamen, groeide het verlangen om de hostie te zien. Niet alleen de communie, maar ook de verering en aanblik van het H. Sacrament zouden bijdragen tot de zielsverlossing in het hiernamaals.

Verwarrende terminologie

‘Tronetto’, ‘dais d’exposition’, ‘baldachin’ of expositietroon in het Nederlands. Een thesaurus wordt gezien als een geautoriseerde woordenschat die standaardisatie en eenduidigheid bewerkstelligt. Voor religieus erfgoed is het refentiewerk bij uitstek *Religieus Erfgoed uit kerken en kloosters in de Lage Landen. Geïllustreerd lexicon van Nederlandse en Vlaamse termen*, 2008, door Mieke Van Zanten, online verschenen op www.religieuserfgoed.nl.⁴ Andere belangrijke terminologiebronnen voor dit domein zijn de *AM-MovE Thesaurus*⁵ en de *Art and Architecture Thesaurus (AAT-Ned)*. Aan de continue update van de AAT wordt samengewerkt door onder andere RDK (Nederland), MovE, KIK en de Antwerpse Musea.

En toch blijkt er geen eenvormigheid te bestaan. Het trefwoord ‘expositietroon’ verwijst, volgens *Religieus Erfgoed*⁶, naar een ‘baldakijnvormige overhuiving op het tabernakel voor de uitstelling van de monstrans met het Allerheiligste (dit is de geconsacreerde hostie). Vindt de uitstelling niet plaats, dan staat een kruisbeeld in de expositietroon’. Volgens AAT zijn expositietronen ‘voetstukken op een altaar of tegen de muur achter het altaar geplaatst, bestaande uit of uitgevoerd met een verhoogd plateau waarop de monstrans wordt uitgesteld ter aanbidding door de gelovigen in de rooms-katholieke kerk’. Daarvoor hanteert *Religieus Erfgoed* dan weer de term ‘tabor’⁷. Bij *MovE* lezen we onder ‘expositietroon’: ‘verhevenheid met baldakijn voor de uitstalling van het H. Sacrament (SKKN)’. En zij vervolgen met: ‘voetstukken op een altaar of tegen de muur achter het altaar geplaatst, bestaande uit of uitgevoerd met een verhoogd plateau waarop de monstrans wordt uitgesteld ter aanbidding

door de gelovigen in de rooms-katholieke kerk (AAT)'. P. Vandenbroeck⁷ omschrijft de expositietroon als een 'tentoonstellingsinstrument, een open structuur waaronder men een cultusbeeld plaatste, ofwel in een bedehuis ofwel om het in een processie te dragen'. Daarvoor gebruiken we echter liever de benaming 'baldakijn'⁹. Een goed voorbeeld daarvan is de decoratieve boog, bekroond door een stralende zon, rond de reliekbuste van de H. Barbara uit de kooromgang van de Sint-Pieterskerk, gebeeldhouwd door Walter Pompe (Foto 2).

Foto 2: Reliekbuste van de H. Barbara, Walter Pompe, 1740, Turnhout, Sint-Pieterskerk (foto: KIK M62943).

Suggestie van een aura

Het belang van de monstrans die zich onder een expositietroon bevindt, wordt onderstreept in de detaillering en verfijning waarmee de tronen zijn uitgevoerd. Daarbij volgen zij meestal de stijlontwikkeling van hun periode. Expositietronen bestaan vermoedelijk al langer, maar de oudste voorbeelden die het KIK¹⁰ ons voor België geeft, stammen uit de 17de eeuw. We onderscheiden enkele types, die elkaar opvolgen en ook naast elkaar bleven bestaan tot in de eerste helft van de 20ste eeuw, een doorstroom van esthetisch aanvoelen over de 'officiële' stijlperiodes heen.

In de 17de eeuw primeren de volgende types: een constructie met vier getordeerde zuiltjes op de hoeken, eventueel omwonden met rankwerk (Tongeren, Begijnhofkerk, 1664) of opklimmende vegetale ranken die bovenaan uitmonden in een kroon, of hoge koepelvormige bekroningen van het tabernakel (Berbroek, O.-L.-Vrouwkerk, 1601-1700). Tot de meer narratieve vormen behoort die van de Antwerpse Sint-Pauluskerk: een torenachtig bouwsel met engelen als kariatiden vooraan en binnenin het verhaal van de Emmaüsgangers in reliëf gebeeldhouwd (1651-1700). Of die uit de Antwerpse Sint-Willibrorduskerk met de gedaanteverandering op de berg Tabor (1651-1700). Veelvuldig voorkomend zijn vanaf het

einde van de 17de eeuw de voorbeelden van tronen met engelen en gevleugelde engelenkopjes, verwerkt binnen florale motieven (eucharistische symbolen: druiventrossen en korenaren), die samen een soort ereboog vormen, soms vertrekkend vanuit twee voluteachtige hoorns van overvloed of *cornucopiae* (Zoutleeuw, Sint-Leonarduskerk, 1679) of twee grotere engelen, uitgroeiend tot de kariatiden van een kroon, zoals bij de expositietroon van het Venerabel. In dat laatste geval wordt vaak van een engelentroon gesproken (Diest, Sint-Barbarakerk, 1701-1800, G. Kerrickx). Strakker van vorm is de eenvoudige nis: een zilveren of verzilverd koperen overhuifde opstand (Scherpenheuvel, 1650).

In de 18de eeuw komt de gekoepelde, cilindrische expositietroon met draaibare trommel voor, eventueel geflankeerd door getordeerde zuilen. Deze maken een belangrijk deel uit van de 18de- en 19de-eeuwse tronen. In de 19de eeuw wordt dan weer gekozen voor een eenvoudige opbouw tussen vier zuiltjes. Neogotische sacramentstronen uit het einde van de 19de eeuw vertonen veelal de vorm van een gotisch opengewerkt bouwwerk met een torenachtige bekroning met pinakels, kruisbloemen en opengewerkte vierpassen (Turnhout, Kapel van het Heilig Aanschijn, begijnhof, einde 19de eeuw).

Nederlander leert vak in Antwerpen

Tijdens het *Ancien Régime* heeft de Turnhoutse vrijheid geen befaamde beeldhouwers gekend. Daarom werd er in die tijd voor belangrijke opdrachten een beroep gedaan op beeldhouwers uit grote artistieke centra, zoals Johannes Claudius De Cock, Jan-Pieter van Bourscheit en Walter Pompe. In de eerste helft van de 19de eeuw daarentegen zouden de beeldhouwactiviteiten hier wel een hoge vlucht nemen. De belangrijkste promotor uit die tijd was Hendrik Peeters-Divoort.

Walter Pompe werd in 1703 in Lith (Nederland) geboren. In dit dorp aan de Maas werden zijn talenten ontdekt door een pater capucijn, hoogstwaarschijnlijk uit het naburige klooster te Velp, bij Grave. Dezelfde pater was het die de jonge Pompe in Antwerpen introduceerde bij het bekende beeldhouwersatelier van Michiel Van der Voort. Walter Pompe zou zich in Antwerpen ontwikkelen tot een van de belangrijkste beeldhouwers van de stad. Zijn werk stond en staat internationaal in hoog aanzien. Hij heeft veel religieus werk vervaardigd: pompeuze altaaropstanden, preekstoelen, talrijke heiligenbeelden, maar ook veel profaan werk op kleine schaal, even subtiel als scherp gesneden en met een goed oog voor het anatomische detail. Door zijn opleiding in Antwerpen leunde hij sterk op voorbeelden uit de barok van de Zuidelijke Nederlanden. Maar bij hem wordt monumentaliteit vervangen door lossere vormen, vrolijkheid en frivoliteit. Walter Pompe is de maker van elegante barok of rococo. Pompe's belangrijkste opdrachtgevers waren kerken en kloosters. In Nederland heeft hij voor de kerk van Lith in 1737 twee beelden gemaakt. Ook in enkele andere kerken in Nederland bevinden zich stukken van zijn hand. Veel van die beelden maakte hij samen met zijn zoon Engelbert. Nog steeds staan in veel musea en buitenhuizen beelden en houtsnijwerken van Pompe, veelal religieus van aard. Pompe verrijkte ook de stad Turnhout met talrijke beelden en altaren (zie Foto 3)¹¹.

Foto 3: Christus aan het kruis van *Walter Pompe*, te bezichtigen in het *Begijnhofmuseum van Turnhout*.

Symbolische lading van engelentroon

De expositietroon van ca. 1740, te bezichtigen in het Begijnhofmuseum, wordt toegeschreven aan beeldhouwer *Walter Pompe*. Dit kunstwerk werd inhoudelijk op een zorgvuldige wijze gecomponeerd voor de Broederschap van het Venerabel. Laten we de schrijver van *De Collegiale kerk Sint-Pieter te Turnhout*¹² aan het woord: “Sommige trouwe kerkbezoekers hebben zeker opgemerkt dat de expositietroon aan het Venerabel-altaar, evenals aan het altaar van O.L.V., niet altijd dezelfde is. Ieder van die altaren heeft er twee, een feestelijke en een meer gewone. Toen deken Adams (Victor Adams, deken van 1895 tot 1921) op het hoogaltaar het huidige koperen tabernakel met expositienis of expositietroon deed plaatsen (ondertussen alweer verdwenen), in gotische stijl, werd de oudere troon, in barokstijl, aan het Venerabel geschonken (Foto 4). Zodat deze thans, als de Broederschap van de Rozenkrans, twee troonhemels bezit¹³.”

Foto 4: *Expositietroon van Walter Pompe, 1739, Turnhout, Sint-Pieterskerk* (foto: KIK M62815, 1971).

Dat laatste klopt niet helemaal: de Broederschap bezat nog een oudere, mindere troon uit de eerste helft van de 18de eeuw. Twee engelen met zwaard en anker, de allegorische voorstellingen van Geloof en Hoop, dragen een kroon van waaruit een gordijn aan de achterzijde vertrekt. De tabor of eigenlijke troon toont een pelikaan in verheven beeldhouwwerk. Vond de uitstelling van het H. Sacrament niet plaats, dan stond daarop een houten monstrans (Foto 5). Deze minder mooie expositietroon werd echter verwijderd en verhuisde naar de kapittelkamer op de eerste verdieping van de Sint-Pieterskerk boven de sacristie, waar hij zich nog bevond in 1971 volgens de datering van de foto genomen door het KIK (clichénummer M 62935). Later werd deze expositietroon naar het Begijnhofmuseum overgebracht, vermoedelijk in 1977 bij de inrichting van de kapel. Ook hier heeft deze mindere troon sinds kort moeten plaatsruimen voor een andere, rijkere troon, die zopas werd gerestaureerd.

Foto 5: Expositietroon, Anoniem, 1701-1750, Turnhout, Begijnhofmuseum (foto: KIK : M 62935 (1971)).

Vervolgen wij met de beschrijving uit 1955 in *De Collegiale kerk Sint-Pieter te Turnhout* van de tweede expositietroon, eigendom van het Venerabel en bewaard in het Begijnhofmuseum: “Het is een prachtig stuk van meer dan twee meter hoog en buitengewoon rijk aan versiering en symboliek. De personages zijn verzilverd; al het overige is zwaar verguld. Bovenaan is een mooie, haast sprekende voorstelling van God de Vader, met scepter en wereldbol, in een stralenkrans; daaronder zweven engeltjes met bazuinen, de kroon boven de plaats waar het H. Sacrament zal worden uitgesteld. In het midden de stralende H. Geest. Zo worden de drie goddelijke Personen voorgesteld: de Vader en de Geest in beeld, de Zoon in werkelijkheid in het H. Sacrament (monstrans). Twee grote engelen met een druiventros in de hand dragen een kruis en een anker, symbolen van Geloof en Hoop. De Liefde, dat is Jezus Christus zelf, hier

tegenwoordig in het H. Sacrament (monstrans). Op het kleine losse voetstuk (de tabor) Jezus aan tafel met de twee leerlingen van Emmaüs en op het grote voetstuk het goddelijke Paaslam. Rondom in overvloed druiventrossen en tarwearen, of brood en wijn, de symbolen van de H. Eucharistie. Daar onze gelovigen meestal ongeletterd waren, moesten de afbeeldingen tot hen spreken. Aan deze expositietroon, vooral bij de uitstelling van het Allerheiligste, leerden zij het mysterie van de drie Goddelijke Personen, de goddelijke deugden, het H. Sacrament des Altaars in voorafbeelding en in werkelijkheid, en dat alles op een bevattelijke en kunstvolle wijze.”

Marie-Paule Peeters

Literatuur en noten

1. Geschiedenis van het Venerabel: *Broederschap van devotie tot het alderheylighste Sacrament des Autaers van over honderde jaeren opgerecht in de Parochiaele Kercke van S. Peeter binnen de Stadt en Vryhey Turnhout*, Antwerpen, W. Jac. Bern. Jouret, 1745; herziene en aangevulde druk uitgegeven na 1962: *Broederschap van devotie tot het Allerheiligste Sacrament des Altaars*, s.l., s.d.
2. E. Van Autenboer, *De dekanale Sint-Pieterskerk van Turnhout*, Turnhout, 1992, p. 45 ev.
3. Het grote glasraam naast het altaar van het Venerabel in de Sint-Pieterskerk, in 1877 vervaardigd door het atelier Ch. Levêque uit Beauvais, verhaalt (op de derde rij van de linkerhelft) hoe de H. Juliana van Cornillon (1192-1258), ook de H. Juliana van Luik genaamd, de opdracht krijgt te ijveren voor de instelling van het feest van het H. Sacrament. In een hoger register bevindt zich de H. Thomas van Aquino, de samensteller van het officie van het H. Sacrament. E. Van Autenboer, *De dekanale Sint-Pieterskerk van Turnhout*, Turnhout, 1992, p. 46-49.
4. *Religieus Erfgoed* is een uitgave van Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, in samenwerking met de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN) en het Vlaamse MovE, Musea in Oost-Vlaanderen in Evolutie. Zij streven ernaar om de lijst als thesaurus te koppelen aan de Nederlandse *Art and Architecture Thesaurus (AAT)*.
5. MovE staat voor ‘Musea Oost-Vlaanderen in Evolutie’. MovE is een initiatief van het Provinciaal Museumconsulentschap (directie Cultuur en Monumentenzorg). Het is de grootste online museale objectendatabank van Vlaanderen. Bij de ontsluiting wordt gebruikgemaakt van de *AAT-Ned*.
6. Mieke van Zanten, *Religieus Erfgoed uit kerken en kloosters in de Lage Landen. Geïllustreerd lexicon van Nederlandse en Vlaamse termen*, 2008, p. 106 en www.religieuserfgoed.nl.
7. Mieke van Zanten, *Religieus Erfgoed uit kerken en kloosters in de Lage Landen. Geïllustreerd lexicon van Nederlandse en Vlaamse termen*, 2008, p. 261, “Tabor: Verhoging op het altaar waarop het kruisbeeld, de monstrans of de expositie ciborie met de geconsacreerde hostie staat. Genoemd naar de heilige berg Tabor ten Z.O. van Nazareth, waarop Christus na zijn verrijzenis verscheen aan zijn leerlingen.”
8. P. Vandenbroeck, *De energetica van een onkenkelijk lichaam*, in *Macht en devotie. De Hemel in tegenlicht in het aartsbisdom Mechelen*, 2009, p. 179 ev., met een typologische indeling van deze vaak open structuren. Noot: Het is wel mogelijk dat expositietronen die in onbruik geraakt zijn, later werden gebruikt om een heiligenbeeld in onder te brengen.
9. Mieke van Zanten, *Religieus Erfgoed uit kerken en kloosters in de Lage Landen. Geïllustreerd lexicon van Nederlandse en Vlaamse termen*, 2008, p. 35.
10. Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) (IRPA, Institut Royal du Patrimoine Artistique). Het KIK werd opgericht in 1948. Het is een federale wetenschappelijke instelling die instaat voor de studie, bewaring en valorisatie van het Belgische kunstpatrimonium.

11. Een overzicht hiervan en bibliografische nota's:

H. de Kok en E. Van Autenboer, *Turnhout. Groei van een stad*, Turnhout, 1983, p. 491, noot 15.

Christus aan het kruis. Beeld van Walter Pompe in het Begijnhofmuseum, in *Begijnhofkrant* 31, 2011, p. 18.

Léon Van Liebergen (tentoonstellingscatalogus), *Walter Pompe, beeldhouwer, 1703-1777*, Uden, 1979.

12. (S.n.), *De Collegiale kerk Sint-Pieter te Turnhout*, s.l., (1955), p. 18.

13. (S.n.), *De Collegiale kerk Sint-Pieter te Turnhout*, s.l., (1955), p. 29, noot 2.